

PASAKOJIMAS IR PASAKOJIMO PATEIKIMAS (Ištrauka*)

ANNIKKI KAIVOLA-BREGENHØJ

I. TEORINIS IR METODINIS FONAS

2.1. Schemas, arba atminties kognityvinės struktūros

Pasakotojas, įvairiais atvejais pateikdamas tą patį pasakojimą, absoliučiai atmintinai nekartoja išmokto tautosakos kūrinio, bet kuria jo naują versiją, pasinaudodamas turima informacija ir reikiama atminties fragmentais. Vietoj pakartojimo imta kalbėti apie kūrybos procesą (Honko 1980: 32; Hoppál 1980: 297).

Tautosakos žinovo kūrinį išiminimo negalima visiškai atskirti nuo kitų su tautosakos pateikimu ir pakartojimu susijusių veiksnių. Juk yra žinoma, pavyzdžiui, kad kalevališkojo metro runos dėl jų metrikos lengviau išimenamos negu prozinis pasakojimas, o trumpa mįslė, kurios vaizdas glaudžiai susijęs su atsakymu, net pažodžiui lengviau išimenama negu ilgesnis tautosakos kūrinys. Tautosakos žanrų ir atlikimo atvejų skirtumai beveik neišskiriamai apgaubia tautosakos žinovo asmenybę ir pagal jo įprotį išgali sąmonėje (Kaivola-Bregenhøj 1985).

Pastaraisiais laikais daug naratologija besidominčių psichologų ir lingvistų analizavo procesus, kurie vyksta, kai žmogus girdi ar skaito pasakojimą, jį supranta, išimena ir vėliau pakartoja pasakojimų renginyje. Šitie išiminimo kognityvinių struktūrų, arba schemų, tyrimai ir buvo mano analizės metodiniai impulsai. Aptardami schemas, dalis tyrinėtojų kalba apie „schemų teoriją“ arba „žinių teoriją“, kiti laikosi nuomonės, kad „dabartiniame tyrimų etape schemų teoriją vis dėlto reikėtų <...> laikyti labiau *darbo įrankiu* negu teorija griežtąja šio žodžio prasme“ (von Wright 1986: 85). Svarstymai apie schemų buvimą ir jų poveikį folkloristams nepateikia tiesioginių tyrimo modelių, nes su jomis susiję bandymai paprastai buvo atliekami laboratorinėmis sąlygomis. Jų medžiaga buvę pasakojimai dažniausiai buvo arba dirbtiniai, arba paprasčiau negu toji medžiaga, kurią folkloristams teikia pasakojimas žodžiu. Vis dėlto diskusija dėl schemų duoda impulsų ir nušviečia tokias dalines tyrimo sritis, kaip, pavyzdžiui, atkūrimo ir išiminimo procesus, kurie kitu atveju folkloristams yra svetimi.

* Tęsinys. Pradžią žr.: Tautosakos darbai, [t.] XXII (XXIX). Vilnius, 2005, p. 203–218.

2.2. Kas yra schema?

Žmogaus įprotis stebėti ir aiškinti pasaulį tampa dėmesio objektu, kai kalbama apie schemas. *Schemas* terminas kilęs iš kognityvinės psichologijos tyrinėjimų ir jos pirmuoju vartotoju laikomas atminties tyrinėjimų klasikas F. C. Bartlettas ir jo veikalas *Remembering* (1932). Vėliau schemas sąvoka kaip tik ir vartota klasifikuojant pažinimo, įsiminimo bei aiškinimo procesus.

Schema nėra skirta tiksliam nustatymui, nes jos prigimčiai būdingas nespecificumas. Taigi jos požymių negalima nustatyti formaliais žodyno ženklais. Schema yra apibūdinama kaip „žinomo objekto ar įvykio tipo tipišku ir / ar esminių bruožų vidinis modelis“ (von Wright 1983: 200), dalimi stebėjimo ciklą, „kuriuos patirtis gali keisti ir kuri ypač siejasi su analizuojama stebėjimo medžiaga“ (Neisser 1982: 50), arba „kaip žinios struktūra“, kuria galima perteikti atmintyje užfiksuotas bendrąsias sąvokas (Rumelhart 1980: 34; Tannen 1984: 5). Schemai būdinga tai, kad ji sukuria mūsų žinių ir patirties atsargas. Mūsų žinios yra ne kaip „atskirų faktų krūvos, bet kaip „žinių pakuotės“, kaip hierarchiškai pasiskirsčiusios struktūros, arba *schemas*“ (von Wright 1986: 85). Kartu kiekviena mūsų patirta ir įsavinta nauja informacija apdoroja ar pagal mūsų norą visiškai pakeičia esamas schemas. Apie priežastis vis dėlto kalbama hermeneutikos rėmuose, nes schema tiek padeda perteikiant informaciją, tiek keičiasi pati dėl kiekvieno perteikimo akto. Pasak Terry Winogrado, supratimas yra būtinas informacijos perteikimui, o šis savo ruožtu vėl kuria supratimą (Winograd 1981: 245–246).

Puikus pavyzdys bandymams apie kūrybišką schemų vyravimą yra talentingas šachmatininkas. Vienas gabaus žaidėjo požymių – jis geba greičiau už kitus atrinkti reikšmingiausią informaciją šachmatų lentoje. Jam sekasi, nes jis kaipmat pastebi tokius situacijos ypatumus, kurių ne taip patyręs žaidėjas nemato. Iš patirties jis turi sukaupęs labai įvairių schemų, atitinkančių nuolat pasikartojančias figūrų kombinacijas. Šios empirinės schemas taip pat padeda jam nuspėti, kokius figūrų judesius geriau atlikti prieš varžovą (Neisser 1982: 146–148).

Kognityvinius procesus tiriantis Ulricas Neisseris stebėjimo analizėje teigia, jog „negali būti tokio momento, kad visiškai neturėtume jokių schemų“. Ką tik gimęs kūdikis jau turi būti pasirėngęs tam tikrai nebaigtinei informacijai, kuri yra pasaulyje. Daugelio veiksmų suvokimas – pavyzdžiui, atsigręžimas į balsą – rodo esant tam tikras pirmines schemas. Žmogaus stebėjimo ciklas negalėtų plėtotis, jei jo iš viso nebūtų. Vėliau schemas atsiskiria nuo bendrųjų prie atskirųjų ir nuo nesiskaidančiųjų prie tikslųjų (Neisser 1982: 57–58, 133).

Žmogaus stebėjimo procesas skyla į vadinamąsias numanymo schemas, kurios paruošia stebėtoją priimti tam tikrą informaciją į kitos informacijos vietą. Šitai atsitinka, pavyzdžiui, matymo atveju, nes pagal mūsų norą esamos schemas kartu su gaunama informacija nustato tai, ką stebime. Numatymo schemas galima vadinti ir lūkuriamais, nes „kiekvieną akimirką stebėtojas formuoja tam tikrą informaciją atitinkančias viltis, kurios jam padeda pasitikti gaunamą informaciją“ (Neisser 1982: 24). Klausantis kalbos lūkuriojamosios schemų formos taip pat užima svarbiausią vietą.

Schemų pajautimas mums padeda ir šiek tiek nuspėti, ką kitas asmuo turės daryti, ir taip mūsų kasdienį gyvenimą praturtina daugeliu teisingų spėjimų. Pavyzdžiui, žinome, kad automobilių vairuotojai važiuoja, bent jau mūsų šalyje, dešine puse. Taip pat žinome, kaip kiti reaguoja į pokalbį telefonu, ir galime iš jų veidų suprasti, ar jie yra laimingi, ar ne. Nors pavieniai skirtumai ir gali apsunkinti nuspėjimus, vis dėlto mūsų schemas yra susijusios su kultūra, nes jos padeda mums orientuotis kasdieniame gyvenime (Neisser 1982: 151–153).

Su stebėjimo procesu siejasi pasirinkimas ir aiškinimas. Taip yra dėl to, kad mūsų stebimas pasaulis yra „reikšmių, o ne dirgiklių pasaulis“ (von Wright 1981: 27). Mes pastebime tik tai, kam turime schemas, o visa kita, norime to ar ne, lieka be dėmesio. Taip pat negalime imtis analizuoti visos informacijos, kuri būtų potencialiai pastebima. Atranką darome pagal savo supratimą ir tikslus, tačiau ji yra ir tada, kai žmogus turi stebėjimui reikalingas schemas. Sakykim, galime susikaupti klausymuisi, ką kalba mūsų pokalbio draugas A, ir visai nekreipti dėmesio į pašnekovą B. Panašiai galime ką nors žaisti – kad ir futbolą ar ledo ritulį – atidžiai sekdami viso žaidimo arba gynybą, arba atakas. Iš tikrųjų neužsisklendžiame ir nuo kitų pasirinkimo galimybių, bet aktyviai atsiduodame tik mus dominančiam dalykui ar asmeniui (Neisser 1982: 69, 75).

Aptariant schemas, nurodomas tam tikras būdas, pagal kurį, kaip pažymėta, skaidoma bendra informacija. Johano von Wrighto manymu, schemas atlieka keturių tipų funkcijas: „1. schemas yra naujos informacijos aiškinimo ir įsiminimo pagrindas, jos organizavimo rėmai; 2. jomis remiantis galima nuspėti, kaip galėtų plėtotis įvykiai; 3. jos tvarko veiklą ir 4. veikia kaip informacijos grąžinimo į atmintį išeities taškai ir rėmai“ (von Wright 1983: 202).

Schemas skiriasi tiek apimtimi, tiek abstraktumo lygiu. Jau pavienės schemas susideda iš jas sudarančių struktūrų santykių tinklo, o tos struktūrų dalys savo ruožtu yra kitos schemas. Schemas yra tiek bendros visiems, tiek personalios. Spėjama, kad jos priklauso nuo kiekvieno individo asmens istorijos (von Wright 1986: 86). Personali schema gali pateikti netikrą pasaulio vaizdą, bet tada ji atspindi turėtojo paklaidas ir klaidingus vertinimus (Norman – Rumelhart 1978).

Taip pat pabrėžiama, jog „atskirų įvykių tipų schemas yra pasaulio ir jo galimybių kognityvinio žemėlapių dalys“ (von Wright 1981: 27). Terminologinis margumynas vis dėlto nukreipia į pokalbį, nes žmogaus gebėjimą ir būdą pateikti esamą informaciją nagrinėja ne tik kognityvinės psichologijos atstovai, bet ir atitinkamos srities tyrėjai ir lingvistai bei antropologai ir sociologai. Greta *schemas* vartojami *scenarijaus* (script), *plano* (plan) ir *rėmo* (frame) terminai. Tarp terminų dingsta darbo pasidalijimas, kuris vis dėlto šiek tiek keičiasi priklausomai nuo tyrinėtojų. Anna-Liisa Siikala, remdamasi Robert'u de Beaugrande'u, savo poziciją dėl šių terminų vartojimo nusako taip: „Schemas ir rėmo sąvokomis paprastai nurodoma informacijos vidinė tvarka, o scenarijus ir planas atspindi žmogaus norą sutvarkyti dalykus pagal kasdieninio bendravimo eigą. Taigi dvi pastarosios sąvokos pirmiausia nukreipia į socialinę elgesio sritį“ (Siikala 1984: 21) ir jas galima laikyti įvykio schemomis. Scenarijaus sąvoka vartojama ir, pavyzdžiui, analizuojant su lankymusi

restorane susijusius lūkesčius (Schank – Abelson 1977). Tyrinėjime *Pasaka ir jos aiškinimas* (Siikala 1984) schema ir rėmas yra svarbiausios sąvokos. Šiuos terminus ir jiems artimas sąvokas galima pavadinti ir bendru laukimo struktūrų vardu (Tannen 1979 ir 1984).

Schemos išskaido ne tik informaciją, bet ir su ja glaudžiai susietas emocijas. Jausmai atrodo veikiančys kaip rūšiavimo filtras: pagal žmogaus nuotaikas jie priima atitinkamą medžiagą, o visa kita atmeta. Jausmuose susikaupia dalis to, ką atsirenkame iš naujos informacijos ir kas saugoma mūsų atmintyje. Mūsų mintyse ryškūs ir emociniai veiksniai, panašiai kaip ir tada, kai vertiname save, draugus ir net ateitį (Bower – Cohen 1982: 291). Jausmai „nuspalvina beveik visą kognityvinę veiklą. Pavyzdžiui, šitaip jausmai gali greitai į atmintį sugrąžinti užuominas“ (von Wright 1986: 86). Toks informacijos ir jausmų tarpusavio ryšys labai padeda pasakojimo procesą ir apskritai tautosakos pateikimą išskaidyti į schemas. Pasak Leea Virtanen (1987), dainavimo metu kilę atsiminimai gali priminti, pavyzdžiui, jaunystės įvykius. Daina sužadinti ir atlikėjo asmeninius prisiminimus. Tie jausmai turi didelės įtakos dainų populiarumui. Juha Pentikäinenas, kita vertus, aprašė jausmus, kuriuos Marina Takalo įpynę į savo sekamas pasakas (Pentikäinen 1971/1978).

2.3. Pasakojimo proceso schemos

Folkloristus labiausiai domina pasakojimo diskurso analizei tinkančios schemos. Kad suprastume diskursą, mums jį reikia papildyti iš ankstesnės patirties žinoma informacija (Tannen 1984: 5). Terry Winogradas diskurso schemas dalija į tris klases: 1. tarpasmeninės schemos, arba su komunikacijos dalyvių interakcijomis susijusios konvencijos; 2. retorinės schemos, arba konvencijos, atskleidžiančios minčių dėstymo grandinę ir padedančios kalbėtojui pasiekti, kad klausytojas jį sektų; 3. pasakojimo proceso schemos, arba konvencijos, kuriose frazių eilė sujungiama į koherentišką tekstą. Kiekvienas iš mūsų turime daugybę schemų įvairiems pasakojimams pateikti (Winograd 1977: 81–84). Schema yra gausybė lūkesčių, kurių iš pasakojimo laukia tiek klausytojas, tiek pasakotojas. Klausytojas ar skaitytojas, susidūręs su pasakojimu, jį atpažįsta tiesiogiai. Jis taip pat tikisi, jog pasakojimas turės tam žanrui tipišką epizodų struktūrą, įvykiai eis pagal laiko ir priežasties ryšį, kad pasakojime bus pagrindinis veikėjas ir papasakotieji įvykiai bus įdomūs (Kintsch 1978: 82).

Naujos schemos iš dalies ir pasakojimo procesą jungia su mūsų ankstesne, bendraujant su žmonėmis sukaupta patirtimi (pvz., Thorndyke – Yekovich 1980: 25). Nors šis spėjimas tyrimo nėra tiesiogiai patvirtintas, vis dėlto tikėtina, kad folkloro žinovas schemų žinias įgyja kaip tik iš patirties, klausydamasis. Kintsch išskėlė mintį, kad ketverių metų vaikui jau atsiranda pasakojimo schemos: jos padeda, pavyzdžiui, pabaigti ir užpildyti tuščias teksto vietas (Kintsch 1977: 55–61). Schemos išsiskiria ir dalijasi pasakojimo procese. Mitinių sakmių, partijų politinių kalbų ar meilės novelių klausymas ir / ar skaitymas suaktyvina minėtųjų pasakojimų žanrų schemas, jų pagrindu klausytojas / skaitytojas „atskiria siužete esminį nuo neesminio ir skaitydamas numato istorijos tęsinį“ (von Wright 1981: 28).

Tyrinėtojai yra nagrinėję ir procesą, kurio metu atsiranda naujų schemų. Davidas Rumelhartas skiria tris schemas susiformavimo būdus: 1. schemas pasikeitimas jai papildžius; 2. esamos schemas modifikavimas arba išplėtojimas; 3. schemas rekonstravimas ją padalijant arba papildant (Rumelhart 1980: 52). Senajai schemai tinkanti informacija yra tiesiogiai į ją asimiliuojama. Jei tarp mūsų schemas ir informacijos yra prieštaravimas, schemą galima papildyti, transformuoti arba pagaliau reikia ieškoti naujos, informaciją geriau paaiškinančios schemas (von Wright 1983: 202).

Schema yra abstrakcija, tad esama pagrindo klausti, ar ji iš tikrųjų egzistuoja. Liaudies pasakojimų tyrėjai, pradėdant Vladimiro Proppo tyrimais, domėjosi formaliosiomis ir vidinėmis struktūromis. Proppo vidines „schemas“, arba struktūras, ir Teun A. van Dijko supaprastintas vidines makrostruktūras pagal Davidą E. Rumelhartą išplėtojo į formalias sintaksines formas. Todėl kai kurie struktūrų analitškai laikosi nuomonės, kad patys pasakotojai neatpažįsta pasakojimo eigą valdančių schemų, arba struktūros formų (Lévi-Strauss 1969a: 11–12 ir Propp 1968: 112). Vis dėlto Alanas Dundesas mano, jog pasakotojai šiek tiek „žino“, kokios struktūros formos yra jų pasakojimuose (Dundes 1976: 78–80). Be kita ko, aišku, kad dažnai pasakojantis pasakotojas nušlifuoja pasakojimą savo atmintyje, todėl kartu ir pasakojimo paskirstymas iš dalies gali priklausyti nuo jo dėmesio informacijai. Savo tyrimuose naudodami schemas, jie [tyrėjai – S. S.] nelabai mąstė apie šitą pažinimo klausimą, nors ir aptarinėjo schemų realumą. Thorndyke ir Yekovich kritikavo su schema susijusius kol kas neišspręstus teorinius klausimus, tarp jų ir menką jos išbandymą testais, ir nespecifiškumą, kurie silpnina jos prognozę (1980: 38–40). Kintsch savo ruožtu klausia, ar turime psichologinę evidenciją pritarti, esą bandymo objektas iš tikrųjų naudoja schemą pasakojimui suskaidyti. Jis atsako pateikdamas indėnų mitus. Mums juos sunku suprasti, nes nuo mūsų schemų jie skiriasi, pavyzdžiui, įprastiniu keturių kartų kartojimu. Ir apskritai pasakojimo supratimas iš esmės priklauso nuo to, ar turime schemą pasakojimui organizuoti. Kintsch taip pat mini pasakojimo eigos eiles, kuriose pasakojimai suyra taip, kad ima geriau atitikti schemą. Nepaisant trūkumų, kuriuos ir Thorndyke, ir Yekovich galų gale laiko tik stimulu būsimiems tyrinėtojams, mąstymas schemų pagrindu gali teikti daug pasmatų žodinio pasakojimo analizei.

Folkloristai nuo seno brėžė ribą tarp tautosakinio ir idiosinkratinio pasakojimo. Pirmasis skiriasi ne tik pasakojimo struktūra ir turiniu, bet taip pat pateikimo frekvencija ir paplitimu. Užrašytoji tautosaka, kaip lauko tyrimų rezultatas, folkloristams iškelia naujų klausimų. Be išsamaus tiesioginio pasakojimo tyrimo (plg. Pentikäinen 1971/1978) niekada nebuvo galima patvirtinti atskiro pasakojimo paplitimo ir frekvencijos. Kartais pasakojimo turinys yra tautosakiškas, nors jo forma griūva ir pan. Vis dėlto įdomiausi tie pasakojimai, kuriuos galima apibūdinti kaip „vieno asmens tautosakinį pasakojimą“. Jų paplitimo ir frekvencijos negalima išaiškinti lauko [tyrimais – S. S.], medžiaga siejasi su valsčiaus įvykiais ir pasakojimas yra tobulas scheminės informacijos produktas. Schemas, arba su žanrais siejamos konvencijos, tvarko ne tik grynai tautosakinius pasakojimus, bet ir pasakojimo vyksmą apskritai. Ankstesnės su pasakojimais susijusios mūsų žinios naująją informaciją

veikia taip pat, kaip ji savo ruožtu veikia jau mūsų valdomą tų žinių struktūrą (Stein 1982: 319). Taigi schemas valdomoji galia siekia ir idiosinkratinus pasakojimus, kurių struktūra ir vidinė forma atstovauja pasakojimo tradicijoms.

2.4. Pasakojimo įsiminimas ir pateikimas iš naujo

Kaip pasakojimas perteikiamas, įsimenamas ir vėliau perpasakojamas? Įsiminimas įsivaizduojamas kaip trijų fazių procesas. Pirmojoje fazėje įsiminama informacija, antrojoje – įsiminta informacija išsaugoma atmintyje, o trečiojoje – ji atkuriamą ar panaudojama naujoje situacijoje (von Wright 1983: 195). Tiek priimdama informaciją, tiek ją išsaugodama ir atkurdamas, kalbėtojas / pasakotojas naudojami turimomis schemomis. Jose yra informacija, kaip klostėsi įvykiai, kokios apskritai buvo jų kombinacijos ir kaip epizodų eilės susidėlioja pasakojimuose (Thorndyke – Yekovich 1980: 26).

Pasakojimo montažas prasideda jau tada, kai būsimasis pasakotojas klausosi pasakojimo ir sprendžia – ko gero, dažnai nesąmoningai, – ar verta jį įsiminti. Tautosakos perdavimo procese vyksta daug to, kas turi poveikį atkūrimui (plg. Leino 1983: 156). Pirmiausia būsimasis pasakotojas girdi kokio nors asmens porinamą pasakojimą. Jis domisi pasakojimu ir galbūt norėtų praplėsti savo repertuarą kaip tik šiuo pasakojimu. Tačiau iki tol, kol naujas pasakojimas bus įsimenamas, būsimasis pasakotojas turi jį išsianalizuoti. Daugiausia dėmesio jis kreipia į teksto perteikiamą žinią, kurios centre atsiduria semantinis kodavimas (von Wright 1983: 208). Interpretacija taip pat laikoma procesu, jo metu esamiems prototipiškiems struktūriniais modeliams sudaromos galimybės atstovauti tekstui. Pasakotojas, formuodamas atmintyje epizodą, turi rasti atitikmenis girdimajam epizodui priklausančioms serijoms, pavyzdžiui, pagrindiniam tikslui, pastangoms ir rezultatui (Thorndyke – Yekovich 1980: 34).

Folkloristo požiūriu, ši žinoma pagrindinė interpretacija reiškia, kad pasakotojas išgirstąjį pasakojimą įtraukia į savo turimas pasakojimo rūšis. Tada jis jau gali susidaryti požiūrį į pasakojimą: laikyti jį fikcija ar tikrovišku raportu, vertingu ar abejotinu pasakojimu ir pan. (Kaivola-Bregenhøj 1985: 18). Tokiu būdu taip pat galima apsispręsti, ar išgirstas dalykas yra tinkamas pagrindiniam pasakotojo repertuarui, ar liks tik užslėpta jo tautosakos turtų dalimi. Kartu galima kalbėti apie pasakotojo atliekamus aiškinimosi procesus (žr. III. 3. skyrių). Davidas E. Rumelhartas teigia, kad schema padedanti žmogui tame analizės procese, kurio metu išsiaiškina mas įvykis, objektas ar aplinkybės (Rumelhart 1980: 37). Schemas taip pat padeda nuodugniai išanalizuoti nepilną informaciją (Thorndyke – Yekovich 1980: 28).

Kad suvoktume informaciją, be schemų valdymo, reikia suprasti ir aplinkybes, kuriomis yra pateikiamas kūrinys. Deborah Tannen pažymi, kad klaidingas aplinkybių supratimas gali būti arba griauantis, arba linksminantis. Dažnai schemas ir aplinkybių nepakanka, reikia papildomų žinių apie situacijas. Kaip pavyzdį Tannen pateikia pokalbį telefonu su savo gera drauge. Viduryje pokalbio draugė įsakmiai sušuko: „Tuojau baik!“ Paralingvistinės užuominos Tannen atskleidė, kad įsakymas

yra skirtas ne jai. Paskui ji pamastė ir nusprendė, kad draugė komandavo šuniui, o ne, tarkim, vaikui. Tik žinios apie draugės šio momento aplinką padėjo Deborah Tannen teisingai išsiaiškinti išgirstąją žinią. Be tikslaus aplinkybių žinojimo ji nebūtų galėjusi nustatyti, kokiai „nepilnametei būtybei“ draugė skyrė savo įsakymą. Taigi informacijos struktūros schemos taip pat turi tokius lūkesčius; lingvistikoje ir paralingvistikoje tai vadinama interakcijos rėmais, kitaip sakant, kuo laikomas kiekvienas reiškiny (Tannen 1984: 7; Lautamatti 1983: 184–185). Šitokios užuominos ir lūkesčiai pirmiausia svarbūs, pavyzdžiui, tada, kai klausytojas sprendžia, ar jo išgirstas pasakojimas yra mitologinė saktė, ar tik jos parodija.

Pasakotojui, žinoma, gali nepavykti teksto išsiaiškinti ir jį suprasti klaidingai. Winogradas teigia, kad vargu ar galime rasti patvirtinimų, kuriais nebūtų galima konstruoti tokios reikšmės, kurios nesuprastume (Winograd 1981: 254). Rumelhartas, analizavęs skaitytojo supratimo procesus, mato tris skirtingas priežastis, kurios, mano manymu, tinka ir geram pasakotojui. 1. Pasakotojas neturi atitinkamos schemos ir negali suprasti perduodamų sąvokų ar dalykų. Kaip pavyzdį galima pateikti visiškai svetimos kultūros tautosaką, pavyzdžiui, indėnų pasakojimus. 2. Pasakotojas gali turėti tinkamą schemą, tačiau jo įgytos užuominos yra nepakankamos. Vis dėlto tekstą galima sėkmingai suprasti, gavus papildomos informacijos. Pavyzdys galėtų būti Outi Lehtipuro vadinamoji nedetalioji tautosakinė informacija, sakysim, nuo anekdotu atitrūkusi replika. Girdėdami repliką, šalia esantieji prisimena ir visą anekdotą, tačiau ji visiškai nieko nereiškia pašaliniais, pavyzdžiui, tautosakos tyrinėtoji (Lehtipuro 1979: 103–105). 3. Pasakotojas tekste gali rasti neprieštaraujantį, tačiau galbūt informacijos perdavėjo požiūrio neatitinkantį aiškinimą. Tada jis tekstą supranta kitaip, negu jį suvokė perdavėjas. Šis suvokimo procesas glaudžiai siejasi ir su folkloro variantais. Kiekvienas tekstas visada yra daugiaprasmis. Taigi klausytojo tikslai, lūkesčiai ir žinių bagažas lemia, kaip jis supranta tekstą (Rumelhart 1980: 47–48). Pavyzdys būtų Lauri Honko pateikiamas informacijos skirstymas į skleidžiamąją ir gaunamąją, kurios gali pastebimai skirtis viena nuo kitos (Honko 1984).

Pasakotojas, pateikdamas tai, ką girdėjęs naujoje aplinkoje, pasakojimą turi susigrąžinti į atmintį. Klausydamasis ir perimdamas pasakojimą, žmogus jį aiškina si turimomis schemomis. Vis dėlto išsimenamos tik kai kurios pasakojimo detalės – „schemos atitikmenys“ (Leino 1983: 15). Grįžimo į atmintį stadijoje dalykas tuo geriau prisimenamas, kuo tiksliau ir išsamiau gautoji informacija apdorojama (von Wright 1983: 196). Kuo daugiau laiko praėjo, kai pasakojimas buvo išgirstas ar paskutinį kartą pateiktas, tuo mažiau pasakotojas turi gatavų įsimintų fragmentų ir tuo daugiau turi remtis su panašia aplinka ir analogiškais pasakojimais susijusia bendra informacija arba turimomis schemomis. Sakysim, folkloristai yra pateikę įdomių pastebėjimų, kaip pasakotojai vasaros skubros metu nenori kelti iš atminties pasakojimų, kurie žiemą sruvo vargindami jų atmintį. Pasakojimo proceso aplinka ir tekstas tvirtai susilieja į krūvą ir aplinkos pasikeitimai trukdo pasakotojo pateikiamam pasakojimui (Dégh & Vázsonyi 1978: 233). Taip pat pastebėta, kad žmonės stengiasi protinai pasirinkti pasakojimą ir jį priderinti prie to, ką jie jau žino ir kas jiems pažįstama

(plg. Mayer 1981). Tie pasakojimo elementai, kurie dėl kultūros aplinkybių liko nesuprasti arba suprasti klaidingai, gali tapti žinomais. Taigi gražinimas į atmintį nėra vien reprodukcija, bet turi apmąstymo ir aiškinimo elementų (Bartlett 1977 (1932)).

Folkloristas turi vienintelę galimybę sekti, kas vyksta tada, kai atmintyje saugoma informacija pasakojimo renginyje vėl atgauna pasakojimo formą. Pavyzdžiui, analizuojant vieno pasakotojo kelis kartus pateikiamus to paties pasakojimo variantus, galima parodyti, kaip pasakojimas saugomas atmintyje, kaip jis pateikiamas iš naujo, kas išlieka pastoviai ir kas keičiasi. Taip pat svarbu stebėti aplinkybių ir kalbinio konteksto poveikį formuojant kūrinio pateikimą: kaip pasakotojas išsiaiškina pasakojimo procese į jį dedamus lūkesčius ir kaip tuo pagrindu pateikia savo pasakojimą. Šitai yra pasakotojo antroji, arba pateikimo, interpretacija (žr. III. 3. skyrių).

Pasakotojas, rengdamasis pateikimui, pradeda atmintyje saugomo pasakojimo prisiminimo procesą. Tuo atveju schemos naudojamos naujam sukauptos informacijos aiškinimui kaip pirminio aiškinimo rekonstrukcijos tikslas. „Prisimename įvykių ar tekstų interpretacijas, bet ne įvykį ar jo tekstą“, – teigia Davidas E. Rumelhartas (1980: 47). Perry W. Thorndyke ir Frankas R. Yekovich, tyrę, kaip tekstai išmokstami ir perteikiami, padarė šiuos atradimus: 1. Žmonės išmoksta tik dalį tos informacijos, kurią jie gauna klausydamiesi prozos fragmento. 2. ir 3. Svarbiausios pasakojimo propozicijos, nusistovėjusios sakinio formos ypatybės atkuriamos geriau negu mažiau svarbūs dalykai. Pasakojimo struktūra yra hierarchiška ir svarbiausios yra aukščiausiam lygmenyje atsiduriančios propozicijos. Dažnai žmogus geriau įsimena subjektyviai jam svarbiausius teiginius. 4. Pasakojimas turi polinkį stereotipizuotis, kitaip sakant, žmonės prisimena pasakojimą struktūrizuotą net tada, kai jis jiems buvo pateiktas nesustruktūrintas. Šitai atsitinka todėl, kad schema sukuria su pasakojimo įvykių tvarka susijusius lūkesčius ir leidžia žmonėms perorganizuoti propozicijas taip, kad įgyvendinant schemą jos atsiduria tinkamoje vietoje. 5. Kuo aiškiau pasireiškia tarp pasakojimo įvykių temporaliniai, priežastiniai ir intensionalūs ryšiai, tuo lengviau galima pasakojimą išsiaiškinti ir įsiminti. 6. Žinomą struktūrą turintis pasakojimas žmonių yra lengviau išsiaiškinamas ir įsimenamas (Thorndyke – Yekovich 1980: 35–38).

Kai kurie folkloristai ėmėsi testuoti pasakotojų atminties gebėjimus. Apskritai beraščių, pirmiausia žodine komunikacija ar kitokiu būdu besinaudojančių pasakotojų atmintis yra stebėtinai tiksli. Antai Juhos Pentikäineno tirta skaityti ir rašyti nemokanti oulankiškę pasakotoja Marina Takalo pasirodė turinti tipišką atmintį. Suradęs tokią pasakotoją, tyrinėtojas gali be pačios tautosakos detalai išsiaiškinti, pavyzdžiui, tuos funkcinis ryšius, kuriais apdorojama tautosaka (Pentikäinen 1971: 29, 126).

Psichologai teksto pakartojimą, kaip ir jo išsiaiškinimą, laiko konstruktyviu procesu. Pakartojimas tuo pačiu metu gali būti iš dalies tiek reproduktyvus, tiek konstruktyvus ar rekonstruktyvus. Svarbu, kokios yra vyraujančios sąlygos ir pakartojimo forma. Kai kalbama apie tautosaką, skirtumai priklauso nuo pasakotojo ir žanro.

2.5. Pasakojimo dalijimas pagal schemas

Schemas analizė tyrinėtoji padeda analizuoti folklorinius pasakojimus aiškinantis, kaip pasakotojui sekasi jo diskursas ir kaip jis aiškina pasakojimo tekstą. Kai kalbama apie pasakojimą, schemas vyravimas reiškia, kad tautosakos žinovas iš patirties žino, pavyzdžiui, kad pasakojimas turi žinomą struktūrą: jis susideda iš epizodų serijos ir kiekvienas jų turi savo grandis, kurias būtų galima pavadinti *pradinės situacijos, prieštaravimo* ir *rezultato* terminais. Dažnai pasakojime yra ir *vertinimu* vadinama grandis, į kurią įeina paties pasakotojo požiūris į pasakojimą, jo įvykius ar veikėjus (pvz., Kintsch 1977: 38). Pasakotojas taip pat žino, kad tam tikras žanras – sakykim, mitologinė saktė – turi savo vidinius pateikimo kriterijus ir apribojimus. Klausydamasis pasakojant, jis jau naudojasi savo žiniomis ir grupuoja naują informaciją, užpildydamas schemoje esančias „skyles“.

Pateikiant schemas grandžių pavadinimus, išryškėja šie tokie tyrinėtojų požiūrių skirtumai ir dėl to, kaip pasakojimas segmentuojamas mažiausiais vienetais. Davidas E. Rumelhartas pateikia 18 pasakojimo grandžių ir jų tarpusavio santykius nustato dar šešiais semantiniais predikatais (Rumelhart 1975: 222). Šiaip tyrinėtojai vis dėlto naudojasi senaisiais grandžių skirstymais.

Tarp naratologų klasiku laikomas Williamas Labovas, 1967 m. kartu su Joshua Waletzky tyręs pasakojamuosius elementus ir nustatęs jų ryšį su pasakojimo funkcijomis. Labovas kaip medžiagą naudojo vadinamuosius asmeninius pasakojimus vadovaudamasis tuo, kad kompleksiškesnių pasakojimo produktų – pavyzdžiui, mitų ir pasakų – nėra prasmės imti analizės objektu, kol nebus išnagrinėtos pagrindinės ir paprasčiausios pasakojimo proceso struktūros. Pasak Labovo, bendroji pasakojimo proceso struktūra, kurią reguliuoja pasakojamosios funkcijos, susideda iš tokių dalių: *orientacija* – pasakojimo pradinė grandis, pristatanti klausytojui pasakojimo veikėjus, įvykio vietą, laiką ir veiklos aplinkybes; *komplikacija* – tai grandis, kuri, pasak Walterio Kintsch, ką nors išaukština ar bent atkreipia dėmesį. Labovas teigia, kad *komplikacija* baigiasi, kai prasideda *rezultatas*; vis dėlto nustatyti tą ribą yra sunku ir to padaryti nepasiseka be semantinių kriterijų. Pasakojimas, kuris turi tris pirmiau minėtas grandis, dar nėra pilnas pasakojimas, nes trūksta kulminacijos. Reikia *vertinimo*. Vertinimą galima pateikti Labovo ir Waletzky tiksliai nurodytomis semantinėmis, formos ar kultūrinėmis priemonėmis. Jomis pasakotojas akcentuoja pasakojimo kulminaciją ir apibrėžia jo struktūrą. Kai kuriuose pasakojimuose po rezultato dar eina *išvada*, kurioje pasakojimas įvairiomis priemonėmis susiejamas su šiandiena (Labov ir Waletzky 1967). Būsimasis tyrimas daugiausia remiasi kaip tik šita, pagrindine Labovo ir Waletzky analize ir pasinaudoja jų idėjomis kaip išeities tašku.

Sekdama Walteriu Kintsch, šiame tyrime schemas grandis skiriu taip: *pradinė situacija, prieštaravimas, rezultatas* ir *vertinimas*. Kintsch teigia, kad kiekvienas teksto tipas turi skirtingą makrostruktūrą, o paprastą pasakojimą – iš tokių susideda mūsų tyrimo medžiaga – apibrėžia taip: jis susideda „iš eilės epizodų, kurių kiekviename yra pradinė situacija, prieštaravimas ir rezultatas. Puošmenos yra bendros.

<...> Be to, pasakojimas gali turėti vertinimą, kuris paprastai būna gale“ (Kintsch 1977: 38). Anna-Leena Siikala tyrinėjime „Pasaka ir interpretacija“ (*Tarina ja tul-kinta*) schemas grandis vadina kiek kitaip (1984: 42–43), tačiau, nors ir yra terminijos skirtumų, kalbama apie tą patį dalyką.

Toliau kaip pavyzdys pateikiamas Juho Oksaneno pasakojimas „Klebonas Renqvistas keliauja pas ligonį“ (*Rovasti Renqvist matkalla sairana luu*), kuriame išryškėja visos schemas grandys:

perėjimas prie naujos temos

Muuten tässä ol kerran kysymys että onko miteä, no. [Beje, čia syki iškilo klausimas, ar yra kas nors, na.]

pradinė situacija

Häntä haettiin sairaal luoksekkin. [Ji pakvietė pas ligonį.]

prieštaravimas (veiklos aplinkybių pagrindimas)

Mutta hevone seisoki yhtäkkiä, ei mene ei millään, opila. Mikähä siinä nyt on sitte? [Bet arkllys staiga sustojo, neina niekaip. Kas čia dabar?]

prieštaravimas (kulminacija)

Rovast ottaa sormuksen ja kahtoo, sen läpите. [Klebonas paima žiedą ir žiūri pro ji.]

rezultatas

Kuusta veetään tien poikki justii hevosen kohalla siinä kuus. “Myö ollaan nyt myöhässä” sanoo rovasti että se „sairas on kuollut“. (3 sek tauko.) [Eglę permetė per kelią kaip tik prieš arklį, ten eglę. „Aš dabar pavėlavau, – sako klebonas, kad tas, – ligonis jau mirė“. (3 min. pauzė.)]

vertinimas

Tämmöisiä tarinoita ne on em minä usko totuuvem perää. [Šitokiom pasakom netikiu, kad būtų tikros.]

PL [Pekka Laaksonen] Kukas sen? [Kas tada?]

JO [Juho Oksanen] Mutta rovasti Reenkivistin nimeen ne kaikki tällaset tarinat puhutaa... [Bet klebono Renqvisto vardu visas tokias pasakas seka...]

AK [Annikki Kaivola] Se olis ollu niinku semmone enne sitte? [Tai kas nors turėjo būti prieš tai?]

JO Enne, enne nii. Siitä veettii kuka veti sitä kuusta poikki tien, ja hevonen, kuulee se ei mähny mihkää. Mut sitte ku ihminen näk ni se vapautui. [Prieš tai, prieš tai taip. Ten kažkas permetė tą eglę, permetė per kelią ir arkllys, girdi, neina. Bet paskui, kai žmogus ją pamatė, tai išlaisvino.]

Mano tyrime schemas grandis sudaro tokia medžiaga: pradinė situacija apima – taip nurodo ir Labovas, – žinias apie pasakojimo veikėjus, įvykio vietą, laiką ir veiklos aplinkybes. Pasak Wallace L. Chafe, pasakoti pradedančiam pasakotojui būtina orientuoti klausytoją: nusakyti vietą ir laiką bei apibūdinti pasakojimo veikėjus (Chafe 1979: 171). Šią informaciją klausytojas gauna klausydamasis pasakojimo pradžios. Pasakojimas gali prasidėti ir trumpa santrauka (pvz.: „<...> taigi ten, papirijoje, daug kitokių klajojančių gražbylysčių buvo...“), kuri dažna pereinant prie naujo dalyko. Kartais ne visos žinios būna reikiamoje vietoje (pvz., veiklos aplinkybės). Vykusiame pasakojime pradinė situacija paprastai būna pasakojimo pradžioje, tačiau gana įprasta, kad pasakotojas sulieja pradinę situaciją ir prieštaravimui

priklausančius turinio dalykus. *Prieštaravime*, pasak Kintsch, turi būti kas nors intriguojančio, reikšmingo ar bent dominančio. Apskritai personažų tarpusavio interakcija ar įvykius reguliuojantys rėmai šioje grandyje labiausiai išryškina sprendimo arba pasakojimo *vertinimo* grandies reikalaujančią situaciją. Kintsch teigimu, pasakojimai apriboja pokytį, turintį paruošti prieštaravimų grandį, ir prieštaravimo ir rezultato tarpusavio ryšį. Rezultato įvykiai daugiau ar mažiau yra ir prieštaravimo padarinys (Kintsch 1977: 38). Mano tiriamoje medžiagoje paprastai prieštaravimas skyla į šios veiklos fazės pagrindimą ir jos kulminaciją. Rezultato grandyje pasakojimo fabulos siūlai viską vėl sujungia į vieną visumą ir įvykiai kaip nors yra užbaigiami. Vertinimo grandis susideda iš siužeto eigai, asmenų ir įvykių patikimumui skirtų pasakotojo eksplisicinių komentarų. Mano tiriamoje medžiagoje beveik visada yra vertinimas. Dažniausiai jis būna kaip išplėtotas paaiškinimas pasakojimo pabaigoje, tačiau galimos ir į patį pasakojimą įsiterpusios vertinimo grandys. Vertinimą galima išreikšti ir paralingvistinėmis priemonėmis. Jos gali pasireikšti arba pavieniui, arba prisijungti prie verbalinės raiškos.

LITERATŪRA

- Frederic C. Bartlett (1932) 1977. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge.
- G. H. Bower & Cohen 1982. Emotional influences in memory and thinking. – M. S. Clark & S. T. Fiske (eds.). *Affect and cognition*. Hillsdale, New Jersey.
- Wallace L. Chafe 1979. The Flow of Thought and the Flow of Language. – T. Givon (ed.). *Syntax and Semantics*, Vol. 12. A. P.
- Linda Dégh & Andrew Vászonyi 1978. 1971. Legend and Belief. – Genre, Vol. IV.; 1975. The Hypothesis of Multi-Conduit Transmission in Folklore. – Dan Ben-Amos & Kenneth Goldstein (eds.). *Folklore. Performance and Communication*. The Hague–Paris.
- Alan Dundes 1976. Structuralism and Folklore. – Tuula Juurikka and Juha Pentikäinen (eds.). *Folk Narrative Research. Studia Fennica* 20. Helsinki.
- Lauri Honko 1980. Kertomusperinteen tutkimustavat ja niiden tulevaisuus. *Kalevalaseuran vuosikirja* 60. Helsinki.
- Lauri Honko 1984. Tyhjä teksti, täydet merkitykset: folkloren transformaaleista merkityksistä. – *Sananjalka* 26. Turku.
- Michály Hoppál 1980. Folk Narrative and Memory Processes. – *Folklore on Two Continents*. Bloomington.
- Annikki Kaivola-Bregenhøj 1985. Variaatio kansanperinteessä. – Päivikki Suojanen (toimit.). *Muuntelu ja kulttuuri. Tampereen yliopiston kansanperinteen laitoksen moniste* 7. Tampere.
- Walter Kintsch 1977. On Comprehending Stories. – Marcel Adam Just and Patricia A. Carpenter (eds.). *Cognitive Process in Comprehension*. Hillsdale, New Jersey.
- Walter Kintsch 1978. Comprehension and Memory of Text. – W. K. Estes (ed.). *Handbook of Learning and Cognitive Processes*, Vol. 6.: *Linguistic Functions in Cognitive Theory*. Hillsdale, New Jersey.
- William Labov & Joshua Waletzky (1967) 1973. *Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience*. – *Essays on the Verbal and Visual Arts*. Seattle, London.
- Liisa Lautamatti 1983. Kertomuksen koherenssista. – Auli Viikari (toimit.) *Kirjallisuudentutkijain Seuran vuosikirja* 35. Pieksämäki.
- Outi Lehtipuro 1979. Perinneyhteisö ja kollektiivitradiitio. Folkloristinen yhteisöntutkimus. Käsikirjoitus. (Säilytteillä Turun yliopiston Kulttuurien tutkimuksen laitoksella.)

- Pentti Leino 1983. Kertomusten tulkinta folkloristiikassa. – Auli Viikari (toimit.). *Kirjallisuudentutkijain Seuran vuosikirja* 35. Pieksämäki.
- Claude Lévi-Strauss 1969a. *The Raw and the Cooked*. New York.
- Richard E. Mayer 1981. *The Promise of Cognitive Psychology*. San Francisco.
- Ulric Neisser 1982. *Kognitio ja todellisuus*. Helsinki.
- Donald A. Norman – David E. Rumelhardt 1975. *Memory and Knowledge*. – Donald A. Norman, David E. Rumelhardt and the LNR Research Group (eds.), *Explorations in Cognition*. San Francisco.
- Juha Pentikäinen 1971. Marina Takalon uskonto. Uskontoantropologinen tutkimus. Helsinki.
- Juha Pentikäinen 1978. Oral repertoire and world view. An anthropological study of Marina Takalo's life history. *FF Communications* 219. Helsinki.
- Vladimir Propp (1928) 1968. *Morphology of the Folktale*. Second Edition. Austin, Texas.
- David E. Rumelhart 1975. Notes on a schema for stories. – Daniel A. Bobrow and Allan Collins (eds.). *Representation and understanding*. Studies in cognitive science. New York, San Francisco, London.
- David E. Rumelhart 1980. Schemata: The Building Blocks of Cognition. – Rand J. Spiro, Bertram C. Bruce and William F. Brewer (eds.). *Theoretical Issues in Reading Comprehension*. Perspectives from Cognitive Psychology, Linguistics, Artificial Intelligence, and Education. Hillsdale, New Jersey.
- Roger C. Schank – Robert P. Abelson 1977. *Scripts, Plans and Understanding*. Hillsdale, New Jersey.
- Anna-Leena Siikala 1984. Tarina ja tulkinta. Tutkimus kansankertojista. – *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 404. Helsinki.
- Nancy L. Stein 1982. What's in a Story: Interpreting the Interpretations of Story Grammars.
- Deborah Tannen 1979. What's in a Frame? Surface Evidence for Underlying Expectations. – Roy O. Freedle (ed.). *New Directions in Discourse Processing*. Advances in Discourse Processes II. Norwood, New Jersey.
- Deborah Tannen 1984. *Conversational Style: Analyzing Talk Among Friends*. – Cynthia Wallat and Judith Green (eds.). *Language and Learning for Human Service Professions*. A Series of Monographs. Norwood, New Jersey.
- Perry W. Thorndyke and Frank R. Yekovich 1980. A Critique of Schema-Based Theories of Human Story Memory. – *Poetics*, Vol. 9, no. 1–3.
- Leea Virtanen 1987. Henkilökohtainen kertonta. – Irma-Riitta Järvinen ja Seppo Knuuttila (toimit.). *Kertomusperinne*. Helsinki.
- Terry Winograd 1977. A Framework for Understanding Discourse. – Marcel Adam Just and Patricia A. Carpenter (eds.). *Cognitive Process in Comprehension*. Hillsdale, New Jersey.
- Terry Winograd 1981. What Does It mean to Understand Language? – Donald A. Norman (ed.). *Perspectives on Cognitive Science*. Norwood, New Jersey.
- Johan von Wright 1981. Kognitiiviset processit ja kasvatustieteellinen tutkimus. – *Suomen kasvatustieteellinen aikakauskirja Kasvatus* 12.
- Johan von Wright 1983. Tarkkaavaisuus ja muisti. – Tapio Nummenmaa, Martti Takala ja Johan von Wright, *Yleinen psykologia kokeellisen tutkimuksen näkökulmasta*. Keuruu.
- Johan von Wright 1986. Kognitiivisesta oppimiskäsityksestä. *Psykologia* 2/8.

Versta ið: *Annikki Kaivola-Bregenhøj*. Kertomus ja kertonta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1988, p. 25–38 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 480).

Ið suomių kalbos vertė *Stasys Skrodenis*